

ДІАЛОГ КУЛЬТУР. ФІЛОСОФІЯ

Володимир БІБЛЕР

Copyright © 2015

“Культура – трагедія трагедій...”

Автор

Смисл культури у житті кожної людини й – особливо фатальним чином – у повсякденні сучасної особистості можливо, на мій погляд, зрозуміти у трьох визначеннях.

Перше визначення культури, майже тавтологічне, фокусує той її образ, що був окреслений нами раніше: культура є форма одночасного буття, спілкування людей різних – минулих, теперішніх і майбутніх – культур (кожна з яких є... див. початок визначення). І декілька доповнень: час такого спілкування – теперішній; конкретна форма такого спілкування, такого буття (і взаємопородження) минулих, теперішніх і майбутніх форм – це різновид (подія) твору; твір – форма спілкування за горизонталлю спілкування осіб як (потенційно) різних культур.

Друге визначення культури. Культура – це форма самоспричинення індивіда у горизонті особистості, форма самозумовлення нашого життя, свідомості, мислення; тобто культура – це форма вільного ухвалення і переорієнтування своєї долі у свідомості її історичної і загальної відповідальності. Це – прилад, здатний перетворювати всі наймогутніші детермінації “ззовні” і “зсередини”. Імплантований у нашу свідомість своєю вершиною, цей прилад дозволяє людині бути повністю відповідальною за свої долю і вчинки. Або, скажу так, за допомогою цієї “лінзи” людина набуває дійсної внутрішньої свободи совісті, думки, дії. (Щоправда, якщо сама людина зважиться, що буває дуже рідкісне, на повну міру своєї свободи і відповідальності.) Цей дивний прилад – культура.

Неймовірно стискаючи виклад, скажу, що *пірамідальна лінза культури* побудована таким чином.

Перше. Її підстава – самоспрямованість усієї людської діяльності. У ранніх роботах Карл Маркс намітив саме це визначення предметної знаряддевої діяльності і спілкування людини. Щоправда, надалі увага Маркса була переважно спрямована тільки на діяльність, повернуту зовні, – від людини на предмет і на ті соціальні структури, які виникають у процесах такої діяльності. Втім, ця переорієнтація пояснювалася тими особливостями промислової, машинної цивілізації, що стали предметом дослідження у його роботах, починаючи з 1848 року. На жаль, наша наука і наша політика перенесли висновки Маркса на цивілізацію постпромислової, що виникала, назрівала у ХХ столітті. Але це вже інше питання. Людина – на відміну від тварин – завжди (принципово) діє “на себе”, на власну діяльність, зосереджену та опосередковану від неї у знаряддях і предметах праці. Прикінцевим феноменом і “точкою додатку” людської діяльності виявляється саме людське Я, причому не тотожне своїй діяльності, не співпадаюче із самим собою, спроможне змінюватися (й орієнтоване на те, щоб змінювати) власні визначення.

Але, за задумом, завжди врешті-решт здійснюється феномен людського самоспричинення. Так виникає широке підґрунтя. Про цей смисл культури у житті людини скажу трохи докладніше, оскільки цей смисл виявився вкрай напруженим й обмеженим наприкінці ХХ століття. На свідомість і думку людини могутніми потоками звалилися найрізноманітніші нашарування детермінації ззовні і зсередини. Це – сили економічних, соціальних, державних зчеплень і передвизначень; сили дії середовища, схем освіти; “тони” звичок, забобонів, знаряддевість “спадковості” (що визначає зворотність і навіть фатальність самих висхідних мускульних і розумових рухів). Це могутні сили космічної дії найрізноманітніші – і матеріального, і (все може бути) духовного походження. Це потаємні, котрі надходять із середини і доволно, вирішальні сили генетичної, біологічної схильності та приреченості, перш за все приреченості на цей характер, цю долю.

Наприкінці ХХ століття сили спричинення ззовні і зсередини досягли нищівної межі. Назріваючий апокаліпсис атомної війни, економічна катастрофа світових тотальних режимів, нескінченні нари концтаборів і душогубок самого різного задуму і форми. Та все ж припущу, що в тому ж ХХ столітті й особливо під його завісу зростають сили слабкої взаємодії, сили самоспричинення закладені в культурі. І в цій слабкій взаємодії культури, що поступово входить у все осереддя теперішнього життя – в осереддя соціальні, виробничі, психічні, духовні, – єдина надія сучасного людства. Що я маю на увазі? На самій зорі людської історії був “винайдений” (скорочено скажу так) особливий “прилад”, своєрідна “пірамідальна лінза” самоспричинення, здатна сутнісно відображати, рефлексувати культуру як загальне визначення всіх форм людської праці, спілкування, свідомості і, нарешті, мислення (тобто здатності перетворювати своє спілкування і свідомість). У цивілізаціях, передуючих нашому часу, ця загальна першооснова культури працювала як би на периферії суспільних структур; реальна соціальність і засадничі, “базисні” соціальні структури вибудовувалися на вузькому підґрунті одновекторної (від мене – на предмет) діяльності. За таких умов усі феномени культури набували своєрідний “маргінальний”, “надбудовний” характер, хоча, за суттю справи, тільки в них завжди здійснювалося цілісне замикання людської діяльності, неповторний лад особистості того чи іншого періоду культури. Особливо різко і “нахабно” цивілізовано перетворена форма загальності (“від мене – на предмет”...) реалізується в новочасній, панівній дотепер індустріальній цивілізації. Візьмомо ці міркування на замітку і підемо далі.

Друге. На широкому підґрунті самоусуненої (тобто цілісної) людської діяльності зростають грані основних форм духовного самоспричинення наших свідомості, мислення, долі. В мистецтві людина, будучи приреченою входити в наявні, застарілі ланцюжки соціальних зв’язків і відносин, вільно наново формує те спілкування (автор – читач; Я – інше Я – Ти), яке прориває і перетворює могутні сили детермінації ззовні і зсередини, замикає – через століття – “малі групи” індивідів, котрі живуть, гинуть, воскресають у горизонті особистості. У філософії наше мислення долає інерцію “продовження” і “нарощування” логічних ланцюжків – від покоління до покоління – і повертається до першопочатків думки, до тих витоків, коли буття мислиться як можливе; думка передбачається

у своєму первинному самообґрунтуванні. Силою філософії людина щоразу наново уможливує джерело та висхід світу і свого власного буття. Сполучення таких індивідуально-всезагальних витоків (а не продовжень) думки і буття формує реальну висхідну свободу спілкування і діалогів насущних один одному смислів буття – *діалог культур*. У філософській логіці спілкуються і взаємопередбачають один одного початкові, породжувальні, невичерпні ядра культур – античний ейдетичний сенс буття; запричащуваний середньовічний смисл; сутнісний зміст буття в Новий час; Східне зосередження загального буттєвого смислу в кожному особливому паростку Світу... В моральності ми вільно самоспричинюємо свою абсолютну відповідальність за кожний свій учинок, самодетермінуємо загальну (всесупільнозначущу) мораль як свій власний вибір, рішення. Так, покірність долі, особисте входження у свою передвизначену долю і водночас трагічна відповідальність за самий момент фатальної зав'язки і результату – ось що задає основну перипетію античної моральності (Прометей... Едип... Антигона...).

Так, свобода волі є те зерно, у якому проростає підґрунтя етичної свободи і відповідальності у християнській моралі Середніх століть. Скажімо, “Бути чи не бути...” Гамлета – вільно вирішуване джерело свого, вже зав'язаного життя виявляється основоположжям всієї відповідальності людини Нового часу за своє – в нескінченність відкриття – буття. Не продовжуватиму. Не говоритиму зараз про інші грані самоспричинення людської долі. Лише повторю: кожна з цих граней нашої духовної самодетермінації по-своєму – загально і єдино – формує нашу свідомість, діяльність, долю.

Третє. Всі грані “пірамідальної лінзи-культури” сходяться в єдиній вершині, в точці (миті) самоспричинення людського Я. В цій точці вже немає окремих граней, весь цикл самоспричинення зосереджується в горизонті двох, воедино збігнених, регулятивних ідей: ідеї особистості та ідеї мого – всезагального – розуму. В осередді цих ідей, у граничній напруженості одвічних питань буття індивід дійсно здатний, повною мірою відповідально об'єднуючи у своїй свідомості й у своєму смертному житті всезагальне людське буття, самодетермінувати свідомість, мислення, долю. Ясно, що за такого розуміння безглуздо говорити про культуру як якусь “суто духовну” діяльність. Ні, культура – це всезагальна історія і діяльність людини, зосереджена у вершині її самоспричинення. Але вершина є завершення, вона дієва, якщо тільки “піраміда” має підставу і грані, якщо це вістря дійсно та усвідомлено імплантоване в больову точку нашої свідомості.

І, нарешті, третє визначення, *третій смисл культури*. Тут скажу зовсім стисло. Хоча я припускаю, що саме цей смисл є ключовим у культурі ХХ століття, але про це повинна бути окрема розмова. Цей смисл – “світ уперше”... Культура у своїх творах допомагає нам, автору і читачу, немов би наново породжувати світ, буття предметів, людей, своє власне буття з площини полотна, хаосу фарб, ритмів віршів, філософських джерел, миттєвостей морального катарсису. Водночас у творах культури цей вперше творений світ з особливою безсумнівністю сприймається у його одвічній, незалежній від мене абсолютній самобуттєвості, тільки схоплюваний, призупинений на моєму полотні, у фарбі, в ритмі, в думці. В культурі людина завжди подібна Богу – в афоризмі Поля Валері: “Бог створив світ з нічого, але матеріал весь час відчувається”. Поза цією трагедією та іронією культура неможлива: повернене в тіло полотна, звуків, фарб, каменю – це власне буття людини, її визначеність як цього – єдиного, неповторного – індивіда. Твір завжди адресований; точніше, в ньому, в його плоті, адресоване моє, себто авторське, буття. Твір здійснюється – кожного разу наново – у спілкуванні “автор – читач” (у найширшому значенні цих слів). Це – спілкування, втілене в “плот(т)ськість” (плоть... площина...), розсудливе і передбачуване – знову і знову – уявного автора та уявного читача. У спілкуванні, “на матеріалі” твору (коли його учасники можуть і сутнісно повинні знаходитися на нескінченній у часі і просторі відстані один від одного), світ створюється наново, вперше – з площини, майже небуття речей, думок, відчуттів, з площини полотна, хаосу фарб, ритму звуків, слів, закарбованих на сторінках книги.

Твір – це застигла і немінуча форма, основа буття. Але у животинній реальному створенні твору виникає (вирішальна для ХХ століття) форма розуміння буття, космосу, речей, “неначебто...” вони були твором. Так постають онтологія і філософська логіка культури. Тепер можливо повернутися до *поняття культури* і до тих самих визначень, що були осягнені в основному тексті статті. Розуміння твору як феномену культури і розуміння *культури як сфери творів*: ці два розуміння “підтримують” і поглиблюють одне одного. Буття в культурі, спілкування в культурі – спілкування і буття на основі твору, в ідеї твору. (Але це коротке визначення має сенс, лише увібравши в себе цілісне визначення культури.) Повертаючись до самого початку своїх роздумів, є підстави сформулювати таке припущення.

У ХХ столітті культура (у тих її визначеннях, що були осмислені вище) зміщується у центр людського буття. Це відбувається в усіх сферах нашого життя: у виробництві (науково-технічна революція замикає на вільний час всю предметну діяльність людини, виявляє і робить безпосередньо значущою загальну “самоспрямованість” цієї діяльності); в соціальних феноменах (малі динамічні самодіяльні групи поступово стають основними осередками людського спілкування); у спілкуванні різних культур (культур Заходу і Сходу й далі – Античності, Середніх століть, Нового часу... сходяться і вперше породжуються у точці свого першопочатку); у граничних моральних перипетіях (ці вузли зав'язуються в шанях світових воєн, на нарах концтаборів, у судах тоталітарного режиму; скрізь індивід виштовхується з міцних ніш соціальної, історичної, кастової детермінації, скрізь він постає перед трагедією первинного морального вибору і рішення). Так зростає всезагальний соціум – *соціум культури* – особлива, в чомусь близька до полісної соціальність, точніше, форма вільного спілкування людей у силовому полі культури, діалогу культур. Можливо також припустити, що саме протистояння мегасоціуму промислової цивілізації (яку б форму вона не приймала) і малих осередків соціуму культури буде вирішальною подією ХХІ століття. “Можливо припустити...” Звичайно, це звучить слабо. Залишається втішати себе тільки тим, що історія взагалі здійснюється у формі припущень, у формі перехрестя іронічних доль. Утім, це і є форма культури.